

FIKHIN GÜNCELLENMESİ

Prof. Dr. Ahmet YAMAN

Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Giriş

Fıkhî hükmün değı-
şime açık olup ol-
madığı ve buna ve-
rilecek cevaplar doğrultusunda
güncellenme imkânının bulunup
bulunmadığı, öteden beri dikkati
çeken nazik bir konudur. Fıkhn
kendisinden üretildiğı dinin, bir
yönüyle dogmatik bir karakter
arz etmesi diğere yönüyle de di-
namik bir karakterle toplumu
düzenleyen kurallar koyması ve
bu sebeple de hayatın değışen
şartlarını yönetebilme esnekli-
ğine sahip bulunması, konuyu
değışik açılardan inceleme zaru-
retini doğurmuştur.

Gerek literatürde gerek gün-
lük kullanımda “dinî/şer’î hü-
küm” tamlaması genellikle fikhî
hüküm ve fetva anlamında kul-
lanıldığı için burada, fıkhn ve fet-
vada değışimin imkânı, sınırları
ve gerekçeleri ana hatlarıyla ele
alınacaktır.

I- Fıkhn ve Fetvanın Mahiyeti

Fıkhn bireysel, toplumsal
ve toplumlararası hayata ilişkin
amelî yani eyleme/davranışla-
ra bağılı İslâmî hükümleri tespit
eden ve yorumlayan ilim dalının
genel adıdır. Müslüman birey ile
Allah arasındaki kul-Rab ilişkileri/
iletişimi anlamına gelen ibadetler
ile bireyin ve toplumun siyasî, ikti-
sadî ve hukukî eylemlerini düzen-
leyen kurallar (*muâmelât*) ve her
ikisinin özel kaynaklardan çıkarıl-
ma yöntemlerini ifade eden *fıkhn*

usûlü bir bütün halinde bu ilmin
muhtevasını oluşturmaktadır.

Fıkhn en önemli özelliğı,
onun ilâhî iradeye dayanması
yani dinin temel kaynaklarından
elde edilmiş olmasıdır. Dinden
maksat doğal olarak İslâm, te-
mel kaynakları ise vahiy ola-
rak da isimlendirdiğimiz Kitap
(Kur’ân-ı Kerîm) ile Hz. Muham-
med’in (s.a.) sünnetidir.

Fakihler, hukuku ilgilendi-
ren olay, işlem ya da sorunların
hükümlerini öncelikle bu iki kay-
naktaki belirlemelerde ararlar.
Konuyla doğrudan ilgili bir dinî
metin/nas bulurlarsa bunu uy-
gularlar. Eğer böyle doğrudan bir
düzenleme bulamazlarsa konu-
nun Kitap ve Sünnet’teki benzer
hükümlerine kıyaslamalar yapa-
rak, bu da mümkün olmazsa yine
bu iki kaynağın genel hükümle-
rini ve nihaî amaçlarını (makâ-
sıdü’ş-şer’î’a) çerçeve kabul edip
bunun dışına taşmayacak bir
yorumlama faaliyeti yani ictihad
ile sonuca ulaşırlar.

Şu hâlde fıkhn, ibadetlere
ve toplum hayatının gerektirdi-
ğı bütün hukukî, idarî, siyasî ve
ekonomik konulara ilişkin olarak
müctehidlerin ana kaynaklardan
zihni çabalarıyla çıkarttıkları so-
mut kurallar bütünüdür.

Hukuk, siyaset ve ekono-
mi alanını ilgilendiren vahiy
çözümlemelerinin sınırlı sayı-
da olduğu bilinmektedir. Hayat
gelişerek devam ettikçe özel ya

**Sözlükte “bir olayın
hükmünü açıklayan, zor
meseleyi çözen kuvvetli
cevap, beyan” anlamında
kullanılan fetva kelimesi,
terim olarak şöyle
tanımlanmıştır: İbadet
veya muâmelâta ait
amelî bir meselenin
şer’î yani dinî-hukukî
hükmünü açıklayan
cevaptır.**

da kamusal ihtiyaçların artıp çeşitleneceği, çıkar çatışmalarının yeni boyutlar kazanacağı ve daha önce hiç bilinmeyen yeni sorunların ortaya çıkabileceği gerçeği, bu sınırlılığı izah etmektedir. Zira her bir olay ya da işlemle ilgili bir hüküm konacak olsaydı buna ne son peygamberin ne de ondan sonrakilerin hayatı yeterdi.

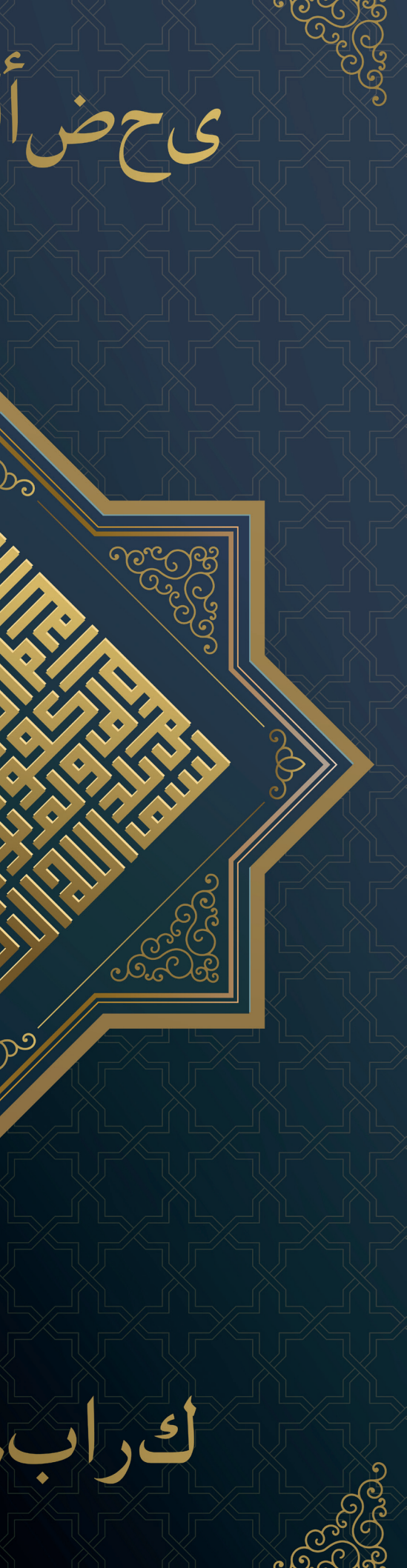
İşte hem nasların sınırlı oluşuna karşılık olayların sınırsızlığı, hem de kaynakların yoruma açıklığı İslâm hukukunun, hüküm çıkarma konusunda yetkin hukukçuların elinde gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Fıkıhın onda dokuzunun rey ve ictihatla elde edilmiş olup haklarında açık nas bulunmadığı yönündeki nitelemeler¹ bu gerçeği dile getirmektedir. Bazı yazarlar da bu özelliği “Fıkıh, hukukçuların hukukudur” cümlesiyle anlatmaya çalışmışlardır.

Fetva terimine gelince, sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan, zor meseleyi çözen kuvvetli cevap, beyan” anlamında kullanılan fetva kelimesi, terim olarak şöyle tanımlanmıştır: İbadet veya muâmelâta ait amelî bir meselenin şer’î yani dinî-hukukî

hükmünü açıklayan cevaptır. Meselenin cevabını verip hükmünü açıklamaya da iftâ denmiştir ki, iftâ ile ictihad arasında çok yakın bir ilişki mevcuttur. Hüküm bekleyen bir meseleyi çözme-yi amaçlayan kişi ya bağımsız/müstakil bir ictihad faaliyetiyle ya da mezhep içinde araştırma yaparak tahrîc suretiyle sonuca ulaşmak durumundadır. Her iki ihtimal de hükme ulaşma süreçlerinde rol alan fakihin bu ehli-yete sahip olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla kaynaklardan hüküm çıkarma (istinbat/ictihad) ile mezhebin yerleşik kurallarından hüküm çıkarmak (tahrîc) nasıl düzeyli bir ehliyeti gerektiriyorsa çıkarılan hükmün somut olaya uygulanması (iftâ) da ona yakın düzeyde bir ehliyeti gerektirir. Şu hâlde iftâ; yetkin bir fakihin, önüne gelen somut olayı ya kendi ictihadiyle ya da mevcut ictihatlardan istifade ederek çözümlemesidir. Çözüm olarak verdiği cevaba da *fetva* denmektedir.

Görüleceği üzere hem fıkıh hem de fetva, merkezinde müctehidin yani bir insanın olduğu ve onun Kitap, Sünnet ve mezhep birikimini yorumlama gayretiyle

Fıkıhın ve fikhî hükmün somut olaya uygulanması demek olan fetvanın üretilme faaliyetinin genel adı olan ictihat, beşerî bir faaliyettir. Dolayısıyla her beşerî faaliyet gibi ictihad da onu yapan müctehidin bilgi birikimi, yöntem anlayışı, çevresel faktörleri, toplumsallığı ve muhatap olduğu olgu ile hep iç içe ve bunlarla etkileşim hâlinde olan bir ilmî faaliyettir.

oluşan hukukî sonuçlardır. Böyle olunca her ikisi de asıl itibariyle dinî kaynaklara dayanıyor iseler de sonuç itibariyle beşerîdirler. Bu beşerîlik niteliği, onların bir kısmının tarihsel, konjonktürel ve toplumsal bir karaktere de sahip olabilecekleri anlamına gelir. İşte fıkıh ve fetva birikimi içinde böyle bağlamsal bir karaktere sahip olduğu anlaşılan çözümler, üretildikleri bağlamdan daha farklı bir toplumsallık söz konusu olduğunda değişime tabi olabilecektir. Esasen hayatın akışına bağlı ihtiyaç ve talepler de bu değişimi gerekli kılmaktadır.

Hukukun değişmezliği onun belli bir aşamadan sonra donmasını, değişen zamanın ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaması sonucunu da beraberinde getirir. Oysa hukukun asla değiştirilemeyecek sâbiteleri olması yanında, sürekli gelişen ve değişen hayatla uyumlu olmasını ve bu değişime göre kendi yöntem, sistem, ilke ve mantığı bağlamında gelişmesini sağlayacak esnek bir yapıya da sahip olması gerekir. Değişmezlik ile esneklik dengesini kuramayan hukuklar, zaten hem felsefî geçerliliğini hem de sosyolojik yürürlüklerini kaybederler.

Bu açıdan fıkha bakıldığında onun asla değiştirilemeyen kurallarının bulunduğu bir gerçektir. Bu özellik onun dinî bir temele dayanıyor oluşundan, dinin de din olması yönüyle inananlarınca her yer ve zamanda geçerli

kabul edilen inanç, ilke ve davranış modellerine sahip olması niteliğinden kaynaklanmaktadır. İnsanı bir başka insandan çok, onu yaratan daha iyi bileceğinden insanın değişmez doğasına (fıtratına) en uygun hükümleri de Yaratıcının koyabileceği, herhalde yadsınamaz. İbadetlere, haram-helallere ilişkin kurallar ile hukuk, siyaset ve ekonomiye dair *ilkesel* düzenlemeler bu çerçeveye dâhildir.

Diğer taraftan mahiyetinde bulunan bazı özellikler fıkhın kendi içinde yenilenme, kurallı değişme, hayatı okuma ve canlılığını sürdürme yeteneğini kazandırmaktadır. Ona bu kimliği kazandıran niteliklerin başında şunlar gelmektedir:

1. Kur'an ve Sünnet'in, birçok alanı ayrıntısıyla değil ilkesel olarak düzenlemiş olması,

2. Bu iki temel kaynağın pek çok noktada bilinçli bir suskunluğu tercih etmesi,

3. Yine bunların hükmü ifade biçimlerinin (delâlet), müctehidlere yorum yapma imkânı vermesi,

4. Hüküm çıkarma yollarının çok çeşitli olması,

5. Sosyal hayatla ilgili hükümlerinin (muâmelât) akıl ile gerekçelendirilebilir (mualllel) oluşu dolayısıyla rasyonel değerlendirmelere imkân tanıması,

6. Dinin temel değerleriyle çatışmayan örf, âdet ve kabulenişlere değer vermesi,

7. Bireysel ve toplumsal yarar (maslahat) düşüncesini önemsemesi,

8. Olağanüstü durumları ayrı bir kategoriye yerleştirip gerektiğinde hükümlerin askıya alınması veya hafifletilmesi sonucunu doğuran zaruret ilkesine yer vermesi,

9. Bazı mazeretlerden dolayı aslî hükmün (azîmet) uygulanamaması durumunda devreye girecek kolaylaştırma esasına dayalı geçici hükümlere (ruhsat) sahip olması.

10. Meşakkat-güç dengesini gözetip kolaylaştırma ilkesine yer vermesi.

II- Fıkıh ve Fetvada Değişim

Yukarıda ifade edildiği üzere fıkıhın ve fikhî hükmün somut olaya uygulanması demek olan fetvanın üretilme faaliyetinin genel adı olan icthad, beşerî bir faaliyettir. Dolayısıyla her beşerî faaliyet gibi icthad da onu

yapan müctehidin bilgi birikimi, yöntem anlayışı, çevresel faktörleri, toplumsallığı ve muhatap olduğu olgu ile hep iç içe ve bunlarla etkileşim hâlinde olan bir ilmî faaliyettir. Olgu, bilgi, imkân ve çevre, müctehidi doğrudan etkiler ve icthadını belirler. Öyle olduğu için fıkıh doktrininde bulunan icthadî çözümlemelerin ilâ nihâye değişmez, kıyamet sabahına kadar o konuda söylenebilecek tek şey ve yegâne gerçek olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Böyle bir iddia esasen makul olmadığı gibi gerçeklikle bağdaşan bir durum da değildir. Onun için icthadlarda değişim imkânı vardır.

Peki, bu değişimin gerekçeleri nelerdir? Fıkıh literatürü bu sorunun cevabı olarak şu hususları öne çıkarmaktadır: Zamanın değişmesi, mekânın değişmesi, durumun değişmesi, örfün değişmesi, bilginin değişmesi, ihtiyacın değişmesi ve umûmü'l-bel-

vâ. İşte bu gerekçeler, icthadlar üzerinde bir değişiklik yapma imkânını ilim ehline ve sonraki fakihlere vermiş durumdadır.² Çok kısaca ve birer örnekle bunları şöyle açıklayabiliriz:

Fakihlerin ve fıkıh geleneğinin zamanın değişmesinden kasti, *fesâdü'z-zaman* denilen tezahürdür. Yani insanların ve anlayışlarının zaman içerisinde olumsuz değişimi, genel ahlakın bozulması, takva duygusunun zayıflaması ve adalet bilincinin kaybolmasıdır. İşte buna bağlı olarak da vaktiyle belli bir standartta olan adalet anlayışına ve vaktiyle yine belli bir nitelikte olan takva anlayışına göre konulmuş hükümler, bu adalet ve takva standartlarının olumsuz yönde nitelik kaybına, değişmesine ve bozulmasına bağlı olarak bir değişime tâbi olacaktır. Zaten tarih içerisinde böyle müdahaleler fakihler tarafından hep yapıla gelmiştir. Nitekim

Fakihlerin ve fıkıh geleneğinin zamanın değişmesinden kasti, *fesâdü'z-zaman* denilen tezahürdür. Yani insanların ve anlayışlarının zaman içerisinde olumsuz değişimi, genel ahlakın bozulması, takva duygusunun zayıflaması ve adalet bilincinin kaybolmasıdır.

Hanefîlerde kurucu imamla sonrakiler arasındaki ihtilafın aslında bir delil-burhan ihtilafı olmadığı; bunun yerine bir zaman ihtilafı olduğu عصر اختلاف , ifade-si³ ile adeta şiirsel bir tarzda da dile getirilmiştir.

Mesela zanaatkârların sorumluluk ve emanet duygularının zayıflaması sebebiyle, bundan böyle kendilerine teslim edilen eşyayı tazminle sorumlu olduklarına karar verilmiş, adalet ve güven duygusunun eksilmesi-ne bağlı olarak yakın akrabaların birbiri lehine şahitliği artık kabul edilmez olmuş, aynı anda verilen üç talâk, dinî duyguları zayıflayan erkekleri terbiye ve ıslah amacıyla üç sayılır olmuştur. Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) dediği gibi "insanların bozulması ölçüsünde hükümler de değişmiş ve çoğalmıştır".

Mekânın değişmesi de ictihadın değişiminde etkilidir. Çünkü kırsalın durumu şehirden, şehrin durumu kırsaldan farklıdır; sıcak bölge soğuk bölgeden farklıdır; Müslüman toplum başka, gayr-i müslim toplum başkadır. Öyleyse bir mekânın hususî özelliği dolayısıyla konulan hüküm, mekân değiştiği zaman da değişime açık olabilecektir. Bunun herhâlde fıkıh tarihimizdeki en güzel örneklerinden bir tanesi İmam Şâfiî'nin Bağdat'tan Mısır'a intikalinden sonraki ictihat değişiklikleridir. Kuşkusuz bu değişikliklerde hocası İmam

Mâlik'in daha önce üzerinde hissettiği gölgesinin kaybolması, yeni bilgi kaynaklarına muttali olması, keza metodolojisindeki gelişmeler elbette daha etkilidir; fakat Mısır'ın kendi tabîî, çevresel, toplumsal özelliklerinin de bu değişimde kısmen etkili olduğunu göz ardı edemeyiz.

İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) mescitler ile ilgili bir fetvası da bu bağlamda gerçekten dikkati çekmektedir: Kûfe'de hocası Ebû Hanîfe'den sonra ders halkasının başındayken Ebû Yûsuf, bir yer mescid olarak belirlendiği zaman onun altını da üstünü de mescid hükmünde sayıyor ve oraların başka amaçlarla kullanılmasına cevaz vermiyordu. Fakat Bağdat'a göç edip de orada ilmî faaliyetleri yanında kâdî'l-kudatlığa başlayınca ve şehrin sıkışık ve dar imkânları içerisinde insanların bir yeri

mescid yapıp altını üstünü başka şekilde kullanmalarına mecbur kaldıklarını görünce Kûfe'deki ictihadını değiştirmiştir.⁴

Durumun değişmesi; mesela darlık, bolluk, sefer, ikamet, hastalık, sağlık, korku, emniyet gibi hususlar da hükümlerin değişmesinde etkilidir. Bilindiği üzere fıkıh geleneğimizde dârül-harpte uzun süreli ikamet etmek, dârülharbe ait bir ülkenin vatan-daşlığına geçmek ve o nitelikteki yerlere giderken beraberinde Mushaf'ı götürmek ile ilgili çok sıkı hükümler bulunmaktadır. Fakat günümüzde durumlar oldukça değişmiş ve eski dönemlerde konulan bu tür kısıtlayıcı hükümlerin arkasındaki esas gerekçeler artık kalmamış görünmektedir. Hâl böyle olunca eski hükmün devamı yönünde ısrarcı olmak, hayatın olağan akışı ile mücadele etmek ve onunla ters

düşmek anlamına gelir ki, bu da çok makul bir tavır sayılmaz; aksine ince anlayış ve derin kavrayışa dayanan fıkıh düşüncesiyle çelişen bir davranış olur.

Örfe bağlı hükümlerin örfün değişmesiyle değişiyor olması çok açık bir gerçeklik olduğu için üzerinde ayrıca durmayacağım.⁵

Bilginin değişmesi de böyledir. Vaktiyle o anın hâkim ve kabul edilmiş bilimsel bilgisine bağlı olarak konulan bir hüküm, söz konusu bilimsel bilginin yanlış olduğu ortaya çıkınca tabiatıyla yeni bilgi doğrultusunda değişecektir. Bundan daha doğal bir şey olamaz. Düşük yapan bir kadının lohusa olup olmayacağı ya da o düşüğün keyfiyetine göre *ğurre* gibi bir tazminatın söz konusu olup olmayacağı konusunda fakihlerimiz, geçmişte kendi dönemlerdeki bilimsel bilgi müktesebatına göre bir hüküm

tesis ederek düşen varlığın, müstebînu'l-hılka (organlarının ve vücut parçalarının belirgin hâle gelmiş) olup olmamasını esas almışlardır. Bugünün bilimsel verilerine dayanarak biliyoruz ki, daha aşılmanın ilk anındaki zigot aşamasından itibaren bir canlı ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla hamileliğin hangi aşamasında olursa olsun embriyo bir şekilde düştüğü ya da alındığı zaman lohusalık söz konusu olacaktır. Hamileliğin en uzun süresi, ceninin canlanma süresi, hilalin tespiti, başka bazı astronomik hesaplar, keza tıbbın bize verdiği imkânlarla bağlı olarak ölümün ne zaman gerçekleştiği, organ nakli vb. konularda fakihler, eskiden bilinmeyen ya da farklı bilinen konularda yeni bilimsel bilgiye göre yeni hüküm tesis etme imkânına sahiptirler.

İhtiyacın değişmesi de böyle

bir etkiye sahiptir. Eskiden tahsîniyyât kabilinden olan şeyler artık belki hâciyyât hatta belirli yerlerde zaruriyyât kapsamında bile sayılabilecektir. Tabiatıyla buna bağlı olarak fetvada da değişim kaçınılmaz olacaktır. Mesela buzdolabı, telefon, bilgisayar, sıcak bölgelerde klima, soğuk bölgelerde kalorifer tesisatı, zorunlu eğitim giderleri, sigorta, hırsızlığa karşı alınabilecek tedbirlere dönük harcamalar artık zekât sorumluluğu konuşulurken *hâcet-i asliyye* çerçevesine dâhil edilebilecektir.

Umumü'l-belvâ ve değişim, ele alacağımız son gerekçeyi teşkil ediyor. “el-Belvâ'l-âm” veya “umûmu'l-belvâ”, bilindiği üzere fıkıh geleneğinde, genel olarak herkesin müptela olduğu, kaçınılması zor olan ve herkesi bir şekilde bulan ve çokça vuku bulan şeyler olarak tanımlanmıştır.

Bu tür gelişmeler de artık kendisinden kurtulma imkânı olmadığı zaman o doğrultuda hükmün değiştirilmesini gerekli hâle getirebilmektedir. Aksi hâlde hukuk sistemi, hayatın dışında kalma tehlikesiyle yüzleşmek durumunda kalabilecektir. Peki böyle bir tehlike anında insanlar ne yapar? Ya iki yüzlü davranırlar ya da tabir yerinde bulunursa “hem ağlarım hem giderim” derler. Bu ikincisi olursa bütün zorluklar ve yoksunluklar da onların kucaklarına bırakılmış olur. Bu hâlin sürdürülebilir olması mümkün olmayacağından bir müddet sonra başka hukuk mecralarında çare aranmaya başlanır.

Umumü'l-belvânın etkili olabilmesi için tabiatıyla bazı şartlar aranmaktadır. Öncelikle bu belvânın/bir şekilde herkesi ilgilendiren durumun mütevehhem değil de mütehakkık olması yani gerçekliğinin bulunması şarttır. Doğrudan bir nas ile çatışmaması, insanların gevşekliğinden değil de olayın bizzat kendi tabiatından kaynaklanması, aranacak diğer şartlardır. “Acaba yerleşik hükümden kurtulmak amacıyla biraz da keyfî ve nefsî bir sâikle mi değişim aranıyor” kaygısı, fakihler tarafından işbu şartların devreye alınmasını gerektirmiştir.

Belvâ konusuyla ilgili olarak yine klasik literatürümüzden bir örnek vererek sözü bağlayalım. İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/804) sığır pisliklerini hafif

necasetlerden sayar ve bundan korunmanın mümkün olduğu öngörüsüyle elbisenin dörtte birinden fazlasına bulaşması hâlinde o elbiseyle namaz kılınamayacağını söylerken, bu kanaatini Rey şehrine yaptığı yolculuktan sonra değiştirmiştir. Çünkü Rey’de yaşayanların -muhtemelen çok bulunduğu ve onlarla iç içe yaşadığı için- kendilerini sığır pisliklerinden koruyamadıklarını ve bunun genel bir sorun olduğunu görmüştür. Bunun üzerine eski görüşünden vaz geçerek, İmam Mâlik’in (ö. 179/795) fetvası gibi çok da olsa elbiseye bulaşan sığır pisliğinin namaza engel olmayacağını söylemiştir.⁶

Buraya kadar arz edilen bilgilerden çıkan sonuca göre fıkıh, büyük ölçüde müctehid fakihlerin yorumlama faaliyetinin bir ürünüdür ve bu yönüyle beşerîdir. Fakat bu beşerî yorum faaliyeti bütünüyle bağımsız olmayıp, aksine Kur’ân ve Sünnet’in gerek somut-tikel kuralları ve gerekse soyut-tümel maksat ve ilkeleri ile kayıtlıdır. Bir başka ifadeyle Kanun Koyucu (Şâri) Allah’tır ve onun izin verdiği ölçüde Peygamberidir. Fakihlerin görevi bu iki kaynağa dayalı olarak hukukî boşlukları doldurup ihtiyaç duyulan hükümleri ictihat yoluyla tespit etmektir. İşte bu ictihâdî hükümlerin bir kısmı, metodolojik bir çerçeve içinde izah edilmek ve gerekçelendirilmek kaydıyla değişime açıktır.

Dipnotlar

- 1 Cüveynî, el-Burhân fî usûli’l-fıkh, Kahire 1400, II, 768
- 2 Ayrıntılar için bk. Ahmet Yaman, Fetva Usûlü ve Âdâbı. İstanbul, 2018.
- 3 Serahsî, el-Mebsût, İstanbul, 1983, VIII, 178; XIX, 166; Merğînânî, el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî, İstanbul, 1986, III, 275; Zeylâî, Tebyînü’l-hakâik şerhu Kenzi’d-dekâik. Bulâk, 1313, I, 43; III, 185.
- 4 Merğînânî, el-Hidâye, III, 19; İbnü’l-Hümâm, Fethu’l-Kadîr li’l-âcizi’l-fakîr, Kahire 1970, VI, 235; Mehmet Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, İstanbul 1990, s. 251-252.
- 5 Bu konuda İbn Âbidîn’in şu risalesi çok kıymetli metodolojik tahlillerin yanında pek çok örnek de içermektedir: “Neşru’l-arf fî binâi ba’di’l-ahkâm ale’l-urf”, Mecmûatü’r-Resâil, İstanbul 1320, II, 114-147.
- 6 İbnü’l-Hümâm, Fethu’l-Kadîr, I, 204; Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 251.